

ZDENKO ŠKREB

SENTIMENTALAN

Kome je hrvatski ili srpski materinji jezik, lako će u pridjevu *sentimentalan* prepoznati stranu riječ, posuđenicu; a koga je srednjoškolska nastava upoznala s elementima latinskoga jezika, u tom će pridjevu isto tako lako prepoznati latinske morfeme, pogotovo temeljni morfem, osnovu latinskoga glagola *sentire* — osjećati. Od časa kad su se latinske riječi stale bilježiti pismom prošlo je do današnjega dana više od dva tisućljeća — prema takvu razmaku vremena pridjev *sentimentalan* vrlo je mlada jezična tvorevina jer mu povijest obuhvaća tek nešto više od dva stoljeća.

Na galoromanskom, francuskom jezičnom području osnova je glagola *sentire* bila plodna u lingvističkom smislu — kako nam kazuje *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache* Ernsta Gamillschega¹ s. v. *sentiment*: »'Gefühl', 'Empfindung' 14. Jhdt., ist in Anlehnung an den Kernvokal des Verbums *sentir* umgestaltetes altfranzösisches *sentement*, das noch im 16. Jhdt. mit *sentiment* im Wettstreit steht; aus galorom. *sentimentum*, d. i. Verbalabstraktum zu *sentire*...« — Staro-francuska imenica *sentement* rano se uklopila na engleskom tlu u opsežan engleski vokabular francuskoga porijekla — tek kasnije ju je, kako se čini, potisnuo oblik *sentiment*.² Daljnji razvojni korak od apstraktne imenice do pridjeva, izvedenoga od nje, vezan je uz englesko tlo: pridjev *sentimental* nikao je sredinom 18. stoljeća u engleskom jeziku kao modni izraz otmjenoga društva, kao neologizam s izrazito pozitivnim značenjem.³ 1749. pita Lady Bradshaigh, velik poklonik romanopisca

¹ Heidelberg 1928, str. 796.

² Podaci o engleskom vokabularu prema *The Oxford English Dictionary* IX, Oxford 1933 (OED), str. 470/1.

³ Usp. Erik Erämetsä, *Zum englischen Einfluß auf den deutschen und niederländischen Wortschatz des 18. Jhs. am Beispiel des Wortes »sentimental«* — PBB Halle 93, 1972, str. 346—354.

Richardsona:⁴ »What, in your opinion, is the meaning of the word sentimental, so much in vogue among the polite... Every thing clever and agreeable is comprehended in that word... I am frequently astonished to hear such a one is a *sentimental* man; we were a *sentimental* party; I have been taking a *sentimental* walk«. Erämetsä očito nije zagledao u OED jer ne navodi primjere zabilježene tamo, ali zato navodi primjere za upotrebu pridjeva *sentimental* iz samoga Richardsona kojih nema OED od g. 1933.⁵ Ti primjeri iz romana *Clarissa* (1747/8) i *History of Sir Charles Grandison* (1753/4) pokazuju da Richardson označava tim pridjevom ono što se zbiva u ljudskim mislima u opreci s praktičnim životom. Apoteozu doživio je pridjev ušavši u naslov romana *A sentimental journey through France and Italy* (1768) Laurencea Sternea (1713—1768).

No već na rodnom engleskom tlu semantički razvoj pridjeva *sentimental* pokazuje dvije osobitosti koje su postale značajkom toga pridjeva u koje on god lingvističko područje prešao, odnosno onoga pridjeva koji mu je poslužio kao prijevod. *Sentimental*, kojemu značenje u prvi mah uključuje u sebe »every thing clever and agreeable«, razmjerno brzo stječe izrazitu pejorativnu nijansu u značenju — OED navodi iz g. 1823: »Rousseau addressed himself to the sentimental classes, persons of ardent or morbid sensibility, who believe themselves to be composed of finer elements than the gross multitude«, a suvremena definicija OED glasi: »Originally in favourable sense: Characterized by or exhibiting refined and elevated feelings. In later use: Addicted to indulgence in superficial emotion; apt to be swayed by sentiment.« Ta se semantička ambivalentnost još jače očituje u definiciji termina *sentimentalism*: »The sentimental habit of mind; the disposition to attribute undue importance to sentimental considerations or to be governed by sentiment in opposition to reason; the tendency of excessive indulgency in or insincere display of sentiments.« Kako je u engleskom jeziku imenica *sentiment* ostala živa do danas pokrivajući, u svom neutralnom značenju, veliko semantičko područje, i pridjev je mogao sačuvati neutralno značenje imenice od koje je izveden. — Druga je osobitost toga pridjeva da se razmjerno brzo stao upotrebljavati kao stručni termin. OED navodi već iz g. 1779. izjavu: »A genteel comedy, written in a style they have lately tried to run down, the true sentimental, and nothing ridiculous in it.« Tako je za poznatu i popularnu povijest engleske književnosti naziv *sentimental comedy* stručni termin,⁶ a takav je, u engleskom obliku, i za suvremenu talijansku *Enciclopedia dello spettacolo*.⁷ Prema tome je i termin *sentimentalism* mogao poslužiti kao povijesna kategorija da karakterizira određenu epohu, određen razvojni stupanj povijesti kulture. Spomenuta povijest engleske književnosti ima na str. 788—798 poglavlje pod naslo-

⁴ Ovaj navod kao i idući OED IX, *loc. cit.*

⁵ *Op. cit.*, str. 350. i sl.

⁶ Legouis — Cazamian — Las Vergnas, *A History of English Literature*, London 1967, str. 794.

⁷ Firenze-Roma, VIII, 1961, str. 1845/6.

vom *The dawn of Sentimentalism in the English Literature*. U tom se značenju termin *sentimentalizam* naročito čvrsto ukorijenio u ruskoj književnoj historiografiji. Sudeći po enciklopedijama,⁸ od prošloga stoljeća na ovamo, a svakako u čitavu našem stoljeću, u ruskoj književnoj historiografiji termin *sentimentalizm* označava »napravljenje«, odnosno »literaturnoe tečenje« druge polovine evropskoga 18. stoljeća, s izrazito progresivnim tendencijama; *sentimentalizm* se, prema toj definiciji, razvio iz krize prosvjetiteljskoga racionalizma, kao daljnji i viši stupanj prosvjetiteljstva; protivnik feudalizma, a na književnom području, klasicizma. Tako i Aleksandru Flakeru u njegovu povijesnom prikazu *Novija ruska književnost*⁹ u poglavlju *Predromantički stilovi u Rusiji* prvi odsjek (str. 278—281) nosi naslov: *Ruske varijante sentimentalizma*. Drugo izdanje Velike sovjetske enciklopedije od g. 1955. upozorilo je š. v. *sentimentalizm* da se pored toga termina gdje kad u istom značenju upotrebljava i termin »preromantizam«. Flaker je u neku ruku združio oba termina. Termin *sentimentalizam* upotrebljava se i u značenju »doctrine morale«, »dottrina filosofica«.¹⁰ Dakako, onim časom kad bilo koji izraz saobračajnoga govora postaje stručni termin, njegovo se značenje isključuje iz semantičke povijesti toga izraza i određuje jedino znanstvenom njegovom definicijom u opoziciji s istorodnim pojmovima područja u koji je nov termin ušao.

Kako je engleski pridjev *sentimental* dospio na francusko jezično područje, kazuje nam *Dictionnaire étymologique de la langue française* autora Oscara Blocha i Waltera v. Wartburga:¹¹ »*Sentimental*, 1769, dans la traduction du *Voyage sentimental* de L. Sterne; cf. ce que dit le traducteur: 'Le mot angl. sentimental n'a pu se rendre en français par aucune expression qui pût y répondre, et on l'a laissé subsister'. Le mot anglais, qui était alors récent, se rattache lui-même au fr. *sentiment*. — Dér.: *sentimentalisme*, 1801; *sentimentalité* 1804.« Pridjev *sentimental*, izveden od, prvotno, francuske apstraktne imenice *sentiment*, vratio se dakle na svoje domaće područje kao tuđinac — prevodilac Sterneova djela nije znao kako da »stran« pridjev »prevede« na francuski, i ostavio je stranu riječ. No stranoj riječi nije bilo teško da se udomači u nekadašnjem zavičaju, pokazalo se da je prevodilac vrlo dobro učinio što ju je ostavio netaknutu: kako je imenica *sentiment* pokrivala vrlo veliko semantičko područje, novi se pridjev uključio u velik dio semantičkih službi imenice. Bogatu paletu značenja koju je apstraktna imenica *sentiment* mogla spojiti u sebi tokom posljednjih stoljeća, jasno je pri-

⁸ Usp. tri izdanja velike sovjetske enciklopedije (*Bol'shaja sovetskaja enciklopedija*, sv. 50, 1944, str. 814—816; sv. 38, ²1955, str. 523/4; sv. 23, ³1976, str. 266/7), *Kratkaja literaturnaja enciklopedija* (sv. 6, 1974, str. 763) i *Filosofskij slovar'* (²1968, str. 318). U tom posljednjem djelu termin *sentimentalizm* postaje kategorija estetike kao »hudožestvennyj metod«.

⁹ U: *Povijest svjetske književnosti*, knjiga 7, Zagreb 1975.

¹⁰ Usp. *Dictionnaire encyclopédique Quillet*, 1953, str. 5022; *Dizionario enciclopedico moderno* 4, Milano 1950/51, str. 536; *Enciclopedia filosofica* IV, Venezia-Roma 1957, str. 552.

¹¹ Paris ⁵1968, str. 585.

kazao E. Boirac:¹² »Dans son acception la plus large il [le sentiment] ... peut être pris comme synonyme de 'phénomène psychologique' ... Dans un sens plus étroit, le sentiment s'oppose à la sensation en même temps qu'il se coordonne avec elle dans un genre commun, celui des phénomènes de sensibilité: il est le phénomène de la sensibilité morale, de même que la sensation est le phénomène de la sensibilité physique. C'est comme elle un plaisir ou une peine, en tout cas, un état affectif, mais ... il a pour cause prochaine une idée, une opération mentale ... le sentiment se confond à peu près avec l'émotion ou avec ce qu'on appelait, au XVIIe siècle, la passion.« I još se jedno značenje može naći u toj semantički bogatoj imenici, naročito kod mistika: ona »a souvent été employé pour désigner des phénomènes intellectuels plus ou moins instinctifs ou intuitifs, plus ou moins mêlés de sentiments proprement dits ... « Prikazujući opširno semantičke nijanse te imenice André Lalande u *Vocabulaire critique et technique de la philosophie*¹³ zaključuje: »... les sens de ce mot se divisent en deux groupes: dans le premier, actuellement le plus usuel, l'idée essentielle est celle d'état affectif; dans le second, c'est l'idée de connaissance, et de connaissance immédiate ... « Kojem će se značenju prikloniti novo pridložili neologizam, pridjev *sentimental*? Njegova će sudbina nužno biti drukčija nego na engleskom jezičnom području gdje se on pojavio bez neposredne veze s imenicom *sentiment* i nezavisno od njezine sudbine — na francuskom području trebalo je da jezična praksa odredi koje će semantičke nijanse domaće francuske imenice prijeći na nov pridjev da bi mu pridali značaj fiktivne izvedenice. Odgovor Paula Foulquiéa u njegovu *Dictionnaire de la langue philosophique*¹⁴ apodiktican je: »N'est jamais pris qu'au sens affectif du mot sentiment ... « — pridjev je upravo omeđio određeno polje značenja imenice. Tako je nov pridjev mogao od imenice preuzeti neutralno, a sačuvati i izrazito pozitivno značenje — Lalande kazuje s. v. *sentimental*:¹⁵ »Terme anglais popularisé en France par le succès du livre de Sterne ... et par les traductions qui en ont été faites ... A. Qui concerne le sentiment, et particulièrement l'amour — Flaubert: 'L'éducation sentimentale'. B. Qui cultive ses sentiments sympathiques et s'y complaît, qui les exprime et les manifeste volontiers«. Ali Lalande ističe: »Il est souvent pris avec une nuance péjorative«, a i Foulquié dodaje: »le plus souvent avec une nuance péjorative«. Taj semantički razvoj u francuskom jeziku ističu i ostali francuski rječnici i enciklopedije — npr. Bordasov *dictionnaire du français vivant*: »... le sens est devenu quelque peu ironique au 20e s.«¹⁶

Međutim, ipak se u francuskom moglo održati u pridjevu *sentimental* i značenje koje Lalande navodi pod A.; njime se poslužio Flaubert u naslovu svoga romana *L'éducation sentimentale*. To je, poslije Sternea,

¹² *La Grande Encyclopédie*, t. 29e, str. 1013.

¹³ Paris 1960, str. 985—987.

¹⁴ Paris 1962, str. 671.

¹⁵ *Op. cit.*

¹⁶ Paris 1972, str. 1098.

drugo vrlo značajno književno djelo, roman, kojemu je u naslov ušao pridjev *sentimental*. No tu treba istaći činjenicu koja nije opće poznata: *L'éducation sentimentale* isprva je bio naslov prvoga romana Flaubertova koji je on pisao 1843—1845, dakle na početku trećega decenija svoga života, a koji za njegova života nije objavljen, javnosti je ostao nepoznat sve do g. 1910. kad je publiciran u Conardovu izdanju Flaubertovih *Oeuvres complètes*. Kasniji roman, objavljen pod istim naslovom u dva sveska potkraj g. 1869, ima s prvim samo jednu zajedničku crtu: glavni je junak, na početku romana, osamnaestgodišnji mladić; kasniji roman nosi podnaslov *Histoire d'un jeune homme*, a taj bi podnaslov pristajao i prvom romanu mladoga Flauberta. U tom prvom romanu naivan i neiskusni mlad provincijalac dolazi na studij u Pariz, smještaju ga u penziju na dobru glasu, ali, privučen od lijepe žene vlasnika penzije, on se upušta u ljubavnu vezu s njom, u svom ljubavnom zanosu ne mari više ni za što drugo, s ljubavnicom bježi u New York, zapada u bijedu, oboje se vraća otriježnjeno kući, pa daljnji život ulijeva u mladića »un scepticisme naïf et actif«; točnije rečeno, na kraju romana Flaubert prikazuje mlada čovjeka kao cinična oportunistu i karijeristu. Brodom koji je zaljubljen par vozio u New York putovao je i crnac iz Amerike: u Evropi je kao sluga ukrao radi svoje ljubljene, pa su ga na pet godina bacili »aux galères« — sad se vraća u zavičaj. Flaubert dodaje: »Celui-là aussi avait fait son éducation sentimentale« (str. 186). Ironički prizvuk dan je ovdje riječi »éducation«. Ali i u tom prvom romanu već dolazi do izražaja semantička ambivalentnost pridjeva; u samom tekstu romana pridjev se upotrebljava i s blagim ironičkim prizvukom: Mlle Aglaé, »une vieille fille de vingt-cinq ans«, pisac zove »une femme sentimentale« (str. 26), a u dugačkoj digresiji piščevoj o maniji zaljubljenih da mrče papir spominju se »ces balivernes sentimentales« (str. 61). Naslov romana neisporodivo bolje pristaje mladenačkom romanu Flaubertovu nego njegovu kasnijem djelu.

Potpuno je drukčiju sudbinu doživio engleski pridjev *sentimental* na njemačkom jezičnom području. Sterneov roman iste je godine, kad je izašao, zainteresirao njemačkoga prevodioca. Ni taj, Johann Joachim Christoph Bode (1720—1793), nije znao što da počne s pridjevom *sentimental* u naslovu engleskoga romana. Ali on je zapitao za savjet Lessinga, a Lessing mu je, kako Bode izvještava u predgovoru prvom izdanju, savjetovao da engleski neologizam prevede njemačkim neologizmom. Bode navodi Lessingove riječi iz njegova pisma: »Es kömmt darauf an, Wort für Wort zu übersetzen; nicht eines durch mehrere zu umschreiben. Bemerken Sie sodann daß sentimental ein neues Wort ist. War es Sterne erlaubt, sich ein neues Wort zu bilden,¹⁷ so muß es eben darum auch seinem Übersetzer erlaubt sein. Die Engländer hatten gar kein Adjectivum von sentiment, wir haben von Empfindung mehr als eines, empfindlich, empfindbar, empfindungsreich, aber diese sagen alle etwas anderes. Wagen Sie empfindsam! Wenn eine mühsame Reise eine Reise

¹⁷ Kako je prije navedeno, stvarnost je bila drukčija.

heißt, bei der viel Mühe ist, so kann ja auch eine empfindsame Reise eine Reise heißen, bei der viel Empfindung war. Ich will nicht sagen, daß Sie die Analogie ganz auf Ihrer Seite haben dürften, aber was die Leser vors erste bei dem Worte noch nicht denken, mögen sie sich nach und nach dabei zu denken gewöhnen.«¹⁸ Lessingov neologizam¹⁹ bio je izvanredne sreće: nošen uspjehom Sterneova romana vrlo se brzo raširio u književnom svijetu, pa ga je ugledni i uplivni njemački leksikograf Johann Christoph Adelung (1732—1806) već 1774. uvrstio u svoj rječnik.²⁰ Kant je izraze *empfindsam* i *Empfindsamkeit* uveo u filozofski rječnik: »Das Weib ist empfindlich, der Mann empfindsam«. — »Empfindsamkeit ist ein Vermögen oder eine Stärke, den Zustand sowohl der Lust wie der Unlust zuzulassen, oder auch vom Gemüte abhalten. Dagegen ist Empfindelei eine Schwäche.« — »Die Empfindsamkeit aus Stärke (sensibilitas sthenica) kann man zarte Empfindsamkeit, die aus Schwäche des Subjekts dem Eindringen der Sinneseinflüsse nicht hinreichend widerstehen zu können, zärtliche Empfindsamkeit nennen.«

Međutim ista kob koja je pratila život pridjeva *sentimental* u engleskom i francuskom jeziku, stigla je i njegov novo stvoreni sinonim u njemačkom jeziku: on je brzo zadobio istu pejorativnu nijansu kao i *sentimental* u spomenutim dvama jezicima. Među ostalima naročito nam rječito svjedoči o tom Goetheov dramolet (*Eine dramatische Grille*) *Der Triumph der Empfindsamkeit*.²¹ Goethe ga prvi put spominje u pismu Ch. v. Stein 12. XI 1777, dovršava ga krajem prosinca iste godine, a izvodi se na weimarskom dvoru 30. I 1778. na rođendan velike vojvotkinje Louise. Izdan je u Goetheovim djelima tek g. 1787, i to u kasnijoj Goetheovoj preradi.²² Friedrich Gundolf ima pravo u svom sudu da to djelce pripada »mehr zu Goethes Hofgeschäften, als zu seiner eigentlichen Dichtung«, da je više rokoko nego Goethe;²³ ipak je vrlo značajno da je, desetak godina pošto je neologizam *empfindsam* s pozitivnim smislom stupio u njemačku javnost, Goethe taj izraz ovio ljupkom, ali nesmiljenom ironijom. Princ Oronaro, za kojega njegov pratilac veli (II čin): »Er, der empfindsamste Mann von allen Männern, der für die Schönheiten der Natur ein gefühlvolles Herz trägt, der Rang und Hoheit nicht

¹⁸ Leksički podaci s njemačkoga područja prema Rječniku braće Grimm sv. III, 1862, s. v. *empfindsam*, *empfindsamkeit*, kol. 431/2 — i sv. X, 1, 1905, s. v. *sentimental*, *sentimentalisch*, *sentimentalität*, kol. 614/5. Kakve je muke zadavao engleski neologizam njemačkom prevodiocu kazuje nam Bode u predgovoru drugom izdanju svoga prijevoda: on sam se kolebao između naslova *Gefühlvolle Reisen*, *Reisen für das Herz*, *Philosophische Reisen*, usp. Erämetsä, *op. cit.* str. 350.

¹⁹ Kako pokazuje novija njemačka leksikografija, pridjev *empfindsam* bio se javio u njemačkoj pismenosti i prije Lessinga, ali nije bio prodro u javnost — usp. Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin ¹⁹1963, s. v. *empfindsam*, str. 164.

²⁰ *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*, Leipzig 1774—1786.

²¹ U weimarskom kritičkom izdanju (WA) sv. 17, 1894, str. 1—73.

²² Usp. *ibid.* str. 311/2.

²³ *Goethe*, Berlin 1918, str. 237, 238, 239.

so sehr schätzt als den zärtlichen Umgang mit der Natur« — za sebe je naručio umjetnu prirodu, jer u prirodi samoj uvijek može doći do nečega što će omesti uživanje prirode. Tako on sa sobom vodi umjetan objekt obožavanja, lutku koja u grudima umjesto srca nosi vreću sentimentalne lektire. Rječnik braće Grimm upućuje na distih staroga Goethea u pjesničkom ciklusu *Vier Jahreszeiten* (WA I, str. 354):

Auf das empfindsame Volk hab' ich nie was gehalten; es werden
Kommt die Gelegenheit, nur schlechte Gesellen daraus.

Njemački neologizam *empfindsam* nije međutim spriječio stranom neologizmu *sentimental* da proдре u njemačku književnost — najprije u obliku *sentimentalisch*. Njemački adjektivni sufiks *-isch* koji većinom izvodi adjektive od supstantiva često se pridavao stranim adjektivima sa sufiksom *-al*: »Hier dient *-isch* lediglich der Anfügung an das deutsche morphologische System. In älterer Zeit war es offenbar stärker verbreitet.«²⁴ U obliku *sentimentalisch* taj je termin ušao u njemačku estetiku u Schillerovu traktatu koji je najprije, kao tri zasebne studije, bio objavljen u trima svescima Schillerova časopisa *Die Horen* — dva g. 1795, posljednji g. 1796 — da ih onda autor u drugom svesku zbirke *Kleinere prosaische Schriften* (1800) združi u jednu studiju pod naslovom *Über naive und sentimentalische Dichtung*; pod tim se naslovom otada navodi Schillerov traktat. Traktat je svojevrsna repriza francuske *querelle des anciens et des modernes* kako se odvijala stotinu godina, i više, prije Schillerova djela u francuskoj književnosti; i Schiller se zapitao — u pismu Wilhelmu v. Humboldt u od 26. X 1795 — : »Inwiefern kann ich bey dieser Entfernung von dem Geiste der griechischen Poesie, noch Dichter seyn, und zwar besser Dichter, als der Grad jener Entfernung zu erlauben scheint?« Jedno treba naglasiti svom oštrinom: Grci i grčka kultura bili su za Schillera stran svijet; u istom je pismu istakao da ima malo veze s grčkom književnošću: on se od četrnaeste do dvadesetčetvrte godine, kaže, »ausschließlich nur aus modernen Quellen genährt, die griechische Litteratur (soweit sie über das Neue Testament sich erstreckt) völlig verabsäumt und selbst aus d. latinisch sehr sparsam geschöpft habe...« U pismu od 9. XI iste godine, upućenom istom korespondentu, Schiller razlaže plan kako će početi učiti grčki: jer sve što je poznavao od grčke književnosti, upoznao je iz prijevoda. Idealna slika grčke kulture kako je crta Schiller bila je za njega ideja, simbol, koja mu je omogućavala da svoje stvaranje afirmira pred Goetheovim, a intenzivno je osjećao duboku razliku između njegove i svoje pjesničke ličnosti. Tu doživljenu dihotomiju projicirao je Schiller u povijest književnosti: »Ich theile nemlich«, piše istom korespondentu 29. XI iste godine, »(wie Sie in meinen zwei neuesten Abhandlungen lesen werden) das ganze Feld der Poesie in die naive und die sentimentalische.« »Es ist

²⁴ Wolfgang Fleischer, *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig, 1971, str. 244; usp. Hermann Paul, *Deutsche Grammatik* V, Halle 1959, str. 90—93 — Walter Henzen, *Deutsche Wortbildung*, Tübingen 1965, str. 251.

etwas in allen modernen Dichtern (die Römer mit eingeschlossen)«, piše W. v. Humboldt 26. X iste godine, »was sie, als modern, miteinander gemein haben, was ganz und gar nicht griechischer Art ist und wodurch sie große Dinge ausrichten.« To jest: »... la poésie sentimentale est *ayant* tout la poésie moderne par opposition à la poésie ancienne...«²⁵

Odakle Schilleru termini *naiv* i *sentimentalisch*? »Das Wort 'naiv' wird gegen Anfang des 18. Jahrhunderts aus dem Französischen entlehnt«²⁶ — i tokom stoljeća taj se izraz ne samo udomaćio u njemačkom jeziku nego je ušao i u njemačku filozofsku terminologiju.²⁷ Upravo studijem svojih predšasnika u definiciji pojma »naivnoga« Schiller je počeo spremati svoj novi filozofski traktat. 4. X 1793. pisao je prijatelju Körneru: »Ueber das Naive werde ich gleichfalls einen kleinen Traktat ... aufsetzen. Ich bin mit keiner Erklärung dieses Phänomens, wie sie in unseren Theorieen aufgestellt sind, zufrieden, und hoffe etwas darüber zu sagen, was mehr befriedigt.« U daljnjem radu na traktatu Schiller se našao prinuđenim, kako dobro izlaže Oskar Walzel,²⁸ »der Kulturperiode, die, auf die Griechen folgend, bis in unsere Zeit reicht, einen Namen zu geben, der sie als Gegenstück des Naiven erkennen ließ. Er fand diesen Namen in dem Begriff das Sentimentalische.« Ali kako je došao do njega? O tom u literaturi o Schilleru nema podataka. Richard Brinkmann doduše tvrdi:²⁹ »... das Begriffspaar des Naiven und Sentimentalischen ist bei Schiller, wenigstens der allgemeinsten Sache nach, nicht neu; es hat seine Vorgeschichte im 18. Jahrhundert. Aber in der spezifischen Fassung bei Schiller ist es sehr wohl neu« — ali on ne veli da li misli na pojmovnu ili na terminološku opreku; primjera ne navodi. Oliver Sayce ističe za Schillerovu estetičku terminologiju: »Schiller prägt kaum neue Wörter: wohl aber prägt er gern neue, ihm eigene Bedeutungen (z. B. bei 'naiv', 'sentimentalisch'), ohne dafür die alten aufzugeben.«³⁰ Ali odakle uzima termin *sentimentalisch*?

Treba uzeti u obzir više stvari. Prvo, ogromnu popularnost Sterneovu i u njemačkoj književnosti druge polovine 18. stoljeća;³¹ ako se samo baci pogled u registarski svezak Goetheovih djela u izdanju WA (55, 1918), u registar osoba s. v. Sterne, vidjet će se kako ga često spominje Goethe, a ako se prođu sva ta mjesta u Goetheovim djelima, vidjet će se da se Sterne spominje uvijek u upravo panegiričkom tonu. U aforistič-

²⁵ Victor Basch, *La poétique de Schiller*, Paris 1911, str. 70.

²⁶ Oliver Sayce, *Das Problem der Vieldeutigkeit in Schillers ästhetischer Terminologie*, Jahrbuch der Schiller-Gesellschaft 6, 1962, str. 166.

²⁷ Usp. *Schrifttum zur Vorgeschichte des 'Naiven'* — u: *Schillers Werke*, Nationalausgabe (NA), 21. Band, 1962, S. 290.

²⁸ *Schillers Sämtliche Werke*, Säkularausgabe, Stuttgart-Berlin XI, str. LXXV.

²⁹ *Romantische Dichtungstheorie in Friedrich Schlegels Frühschriften und Schillers Begriffe des Naiven und des Sentimentalischen*, Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 32, 1958, str. 364.

³⁰ *Op. cit.* str. 150.

³¹ Usp. P. Michelsen, *Laurence Sterne und der deutsche Roman des achtzehnten Jahrhunderts*, Göttingen 1962.

kim bilješkama koje je Goethe pod naslovom *Aus Makariens Archiv* 1824. uvrstio u roman *Wilhelm Meisters Wanderjahre*, kaže se:³² »Yorik Sterne war der schönste Geist, der je gewirkt hat; wer ihn liebt, fühlt sich sogleich frei und schön; sein Humor ist unnachahmlich, und nicht jeder Humor befreit die Seele« — u autobiografskom spisu *Campagne in Frankreich* (1792) Goethe spominje Sterne u vezi sa svojim *Wertherom*, pa u književnosti toga doba pronalazi »eine gewisse Sentimentalität...«, bei deren Ursprung und Fortgang man den Einfluß von Yorik-Sterne nicht verkennen darf.³³ A Schiller? U opsežnoj monografiji koju je Benno von Wiese posvetio Schilleru³⁴ Sterne se i ne spominje. Ali Schiller sam aludira na Sterne na dva mjesta upravo u spomenutom svom filozofskom traktatu. Najprije doduše s nekom ironijom; govoreći o ljubavi prema prirodi on dodaje:³⁵ »Bey weitem die mehresten Menschen affektiren es bloß, und die Allgemeinheit dieses sentimentalischen Geschmacks zu unseren Zeiten, welcher sich besonders seit der Erscheinung gewisser Schriften, in empfindsamen Reisen, dergleichen Gärten, Spaziergängen und andern Liebhabereyen dieser Art äußert, ist noch ganz und gar kein Beweis für die Allgemeinheit dieser Empfindungsweise.« No poslije će u istom traktatu, poput Goethea, s velikim poštovanjem govoriti o Sterneu:³⁶ »... wie kann der Lacher Yorik, sobald er will, unser Gemüth so groß und so mächtig bewegen.« Najprirodnija će prema tome biti hipoteza da je Schiller termin *sentimentalisch* neposredno i izravno uzeo od Sterneova djela u kojemu je u neku ruku gledao karakterističan primjer ne-grčkoga, »modernoga« duha i stila u književnosti.

Pridjevi s produženim nastavkom -alisch nisu se održali u njemačkom jeziku, pa se nije razvila ni semantička opreka između kraćega i duljega oblika stranoga pridjeva. U druge se jezike Schillerov njemački pridjev bez smetnji prevodio i prevodi kraćim internacionalnim terminom, pa i sam je Goethe, spominjući 21. III 1830. Schillerovo djelo u razgovoru s Eckermannom, njega nazvao, prema Eckermannovu zapisu, *Über naive und sentimentale Dichtung*.³⁷ Prema podacima rječnika braće Grimm kraći je oblik *sentimental* prihvatila mlađa njemačka romantika — ni Erasmusa ne zna ništa više — ali s pejorativnim prizvukom (npr. Heine, *Lyrisches Intermezzo* br. 53). Joachim Heinrich Campe (1746—1818), Adelungov sljedbenik u njemačkoj leksikografiji,³⁸ u jednom od dodataka svom rječniku za pridjev *sentimental* daje kao jedinu definiciju: »von unechter, gemachter Empfindung erfüllt oder zeugend.«³⁹ Kako je na

³² WA 42/II, str. 197.

³³ *Ibid.* 33, str. 208.

³⁴ Stuttgart 1959.

³⁵ NA 20, str. 415. I Sayce navodi to mjesto (*loc. cit.* str. 175) kao potvrdu svojoj tvrdnji kako Schiller u filozofskoj raspravi upotrebljava određen termin i u uobičajenu značenju i u onom novom koje mu on pridaje.

³⁶ NA 20, str. 447.

³⁷ *Ibid.* 21, str. 283.

³⁸ *Wörterbuch der deutschen Sprache*, 5 sv., 1807—1811.

³⁹ Usp. Grimm *loc. cit.*

njemačkom jezičnom području neutralno ili pozitivno značenje engleskoga pridjeva preuzeo njemački neologizam *empfindsam* — a i taj je brzo stekao i pejorativnu nijansu — pridjev *sentimental* mogao je gotovo isključivo poslužiti upotrebi sa značenjem kako ga je definirao Campe. Nisam nigdje ni čuo ni čitao da bi se danas u njemačkom jeziku upotrebljavao taj strani pridjev u neutralnom ili pozitivnom značenju: starodrevni *Fremdwörterbuch* Joh. Christ. Aug. Heysea definiše: ⁴⁰ »sentimentalisch barb.-l. empfindsam, gefühlvoll; verächtl. empfindend«, ali je *Fremdwörterbuch* kolekcije Duden jasniji: ⁴¹ »Sentimental (lat.-fr.-engl.) empfindsam; rührselig, übertrieben gefühlvoll.« Kako se vidi, u oba slučaja etimološki podaci nisu točni. — Ipak je i u njemačkom jeziku supstantivirani pridjev *sentimental* poslužio kao stručni termin, ali u kazališnom životu. Brockhaus-Enzyklopädie ⁴² s. v. *Sentimentale* navodi »früher ein Rollenfach, dessen Vertreterin romantisch-empfindsame Gefühle zum Ausdruck brachte«. U njemačkoj književnoj povijesti ustalio se kao stručni termin jedino neologizam *empfindsam* s apstraktnom imenicom *Empfindsamkeit*. Ali iako je on u novijoj njemačkoj historiografiji postao konstitutivan elemenat njemačke kulturne i književne historiografije 18. stoljeća, vrlo se teško probio u samu periodizaciju. Tek je Gerhard Kaiser u svojoj povijesti njemačke književnosti *Von der Aufklärung bis zum Sturm und Drang, 1730—1785*, ⁴³ pokušao na str. 13—17 prikazati *Die Empfindsamkeit* kao kulturni pokret unutar prosvjetiteljstva — da onda prvom odsjeku doba koje prikazuje dade naslov *Dichtung zwischen Aufklärung und Empfindsamkeit* (str. 22—41). U drugom izdanju ⁴⁴ svoga djela ostao je odsjek *Die Empfindsamkeit* na istom mjestu (str. 29—37), ali je iz periodizacije termin potpuno nestao. U poglavlju *Der empfindsame Roman*, u 11. svesku kolekcije *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft* pod naslovom *Europäische Aufklärung (1. Teil)* ⁴⁵ tvrdi Peter Uwe Hohendahl: »Der Begriff der Empfindsamkeit hat sich in der Literaturwissenschaft international durchgesetzt« — tek ne veli u kojem smislu i s kojim terminom; s njemačkim svakako ne. Francuska književna historiografija voli termin *préromantisme*. ⁴⁶

Nije mi poznata studija o semantici pridjeva *sentimentalan* u nas — ali kako je taj izraz po svoj vjerojatnosti prodro k nama tek u drugoj polovini prošloga stoljeća, bez ikakve bilo leksičke bilo književne veze s kakvim srodnim izrazima s pozitivnim značenjem, ne vjerujem da se on mogao u našoj književnosti upotrebljavati drukčije nego s ironičkim

⁴⁰ Hannover-Leipzig 1910, str. 793.

⁴¹ Mannheim 1960, str. 587.

⁴² 17. Bd. str. 314, Wiesbaden 1973. — Usp. i Duden, *Fremdwörterbuch*, str. 587.

⁴³ Gütersloh 1966.

⁴⁴ Zweite erweiterte und vollständig überarbeitete Auflage, München 1976.

⁴⁵ Frankfurt/Main 1974, str. 185—202.

⁴⁶ Usp. Philippe van Tieghem, *Les grandes doctrines littéraires en France*, 1968, str. 117.

prizvukom, s pejorativnom nijansom. U takvu ga značenju Šenoa u svom *Diogenešu* veže s obitelji Klefeldovom,⁴⁷ u takvu ga značenju upotrebljava Krleža.⁴⁸

Postavlja se imperativno pitanje nije li moguće točnije definirati u čemu se danas sastoji ironički prizvuk pridjeva *sentimentalan*, ta njegova pejorativna nijansa. Mislim da je to moguće, i to na osnovi jedne odrešito izrečene spoznaje Nietzscheove. *Erstes Hauptstück* njegova djela *Menschliches Allzumenschliches* (1878), s podnaslovom *Von den ersten und letzten Dingen*, pod brojem 28 donosi odlomak s naslovom *Verrufene Worte*. Odlomak počinje riječima: »Weg mit den bis zum Überdruß verbrauchten Wörtern Optimismus und Pessimismus!« — i završava rečenicom: »Abgesehen von aller Theologie und ihrer Bekämpfung liegt es auf der Hand, daß die Welt nicht gut und nicht böse — geschweige denn die beste oder die schlechteste — ist und daß diese Begriffe »Gut« und »Böse« nur in bezug auf Menschen Sinn haben, ja vielleicht selbst hier, in der Weise, wie sie gewöhnlich gebraucht werden, nicht berechtigt sind: *Der schimpfenden und verherrlichenden Weltbetrachtung müssen wir uns in jedem Falle entschlagen.*«

A upravo to tvori pejorativnu nijansu pridjeva *sentimentalan*: primjena etičkih pojmova dobro i zlo na područja gdje njihova primjena nema ni razloga ni opravdanosti, *schimpfende und verherrlichende Weltbetrachtung*. Kad izjavljujemo da je priroda okrutna, ili opet u njoj gledamo oličenje ljepote i mudrosti božanstva, kad u istaknutim političkim ličnostima ili umjetnicima gledamo etičke veličine ili tražimo da to budu, kad od književnoga djela zahtijevamo da eksplicitno propovijeda etička načela, kad smatramo da u ljudskom društvenom životu dobro u krajnjoj liniji uvijek pobjeđuje, a zlo propada, kad unutar svagdašnjega zbivanja omeđujemo područje etičnosti, onda smo sentimentalni. Brzo oduševljenje ili ogorčenje, raznježavanje ili uvrijeđenost: sve su to sentimentalne reakcije.

Ako suvremenu upotrebu pridjeva *sentimentalan*, njegov ironički prizvuk i njegovu pejorativnu nijansu, objasnimo i preciziramo takvom definicijom, i opet će nam pridjev *sentimentalan* moći poslužiti kao stručni termin. — Realizam u njemačkoj književnosti, otpr. 1850—1880, obično se zove »poetischer Realismus«. »Die Formel 'poetischer Realismus' stammt zwar von dem Philosophen Schelling, aber als dichtungsgeschichtlichen Begriff finden wir sie erst um die Mitte des 19. Jahrhunderts bei

⁴⁷ Usp. Binozino izdanje knj. XIII, Zagreb 1934, str. 68: »Okanimo se svake sentimentalnosti, reče suhoparno pukovnik«. — Str. 133: »Ali kako vam umije Belizaru sentimentalna biti [Amalija], začudo, kao u franceskoj komediji« [govori majka Klefeld]. — Str. 182: »baronica [Klefeldova] plela je vrlo po- božno čarapu, čitajući usto sentimentaln roman ...«

⁴⁸ Usp. esej *O nemirima današnje njemačke lirike* (1930) — u: *Eseji I*, Minerva 1932, str. 184: »Ekstatično očovječenje Rubinerovo je u svom lirskom obliku Whitmanovsko, u svojoj misaonoj podlozi Feuerbachovsko, a pomalo i sentimentalno, kao humanizam Francuza Martineta i ostalih naivnih lju- bavnika čovječanstva.« Što je Schiller dijelio, to Krleža spaja u istom tipu čovjeka.

Otto Ludwig ... Von Otto Ludwig hat dann die Literaturkritik die Formel übernommen«, uči nas Wolfgang Preisendanz u svojoj vrlo instruktivnoj studiji *Voraussetzungen des poetischen Realismus in der deutschen Erzählkunst des 19. Jahrhunderts*.⁴⁹ Na početku studije — isprva je to bilo predavanje održano u Parizu — Preisendanz otvoreno priznaje da pisce njemačkoga realizma u Francuskoj osim germanista po svoj prilici nitko ne poznaje: »Zweifellos war zwischen Jean Paul und E. T. A. Hoffmann einerseits, Thomas Mann andererseits kein deutscher Erzähler ein europäisches Ereignis.«⁵⁰ Ali Preisendanz njemačke pisce uzima u obranu: u doba težnje da se epika što vjernije približi točnom prikazivanju stvarnosti, dakle u neku ruku reportaži, ti su pisci u prikazivanju stvarnosti, koje se nisu odricali, nastojali sačuvati prava fantazije i humora kao i izraziti pjesnički jezik, »eine eigentümlich poetische Sprachfähigkeit...; man muß sich dem Eindruck öffnen, daß es ihnen gelang und wie es ihnen gelang, durch diese spezifisch poetische Sprachfähigkeit den Spielraum der Dichtung zwischen Ideologie und vergegenständlichender Wissenschaftlichkeit sicherzustellen.«⁵¹ Za takav umjetnički stav Preisendanz predlaže termin *Verklärung* kako ga nalazi u kritičkim izjavama samih njemačkih realista. No što je Verklärung drugo do idealizacija? A što je idealizacija prikazanoga svijeta drugo do sentimentalnost? Njemački realizam, ako je realizam — a on po velikom broju stilskih obilježja doista jest realizam — sentimentalni je realizam. Zašto da mu ostane atribut poetski? Zar da termin poetski postane sinonim za sentimentalan? Zar Thackeray, Flaubert, Turgenjev nemaju pravo na taj atribut, njihovi tekstovi da nisu poetski? Nije pravo da minus sa stajališta svjetske književnosti postane terminološki plus. To je nužno istaći to jače što Aleksandar Flaker u svom impozantnom djelu *Stilske formacije*⁵² navodi termin 'poetski realizam' bez kritike i bez dovoljne karakterizacije samoga tog realizma. »Odstupanja od realističkih modela u Senoinim pripovijestima, Kovačičevim i Kozarčevim romanima« koja spominje Flaker,⁵³ idu većinom u smjeru takva »sentimentalnoga« realizma.

Zusammenfassung

SENTIMENTAL

Vf. versucht den Schicksalen der auf englischem Boden um die Mitte des 18. Jhs. aufgekommenen und durch den Erfolg von Sternes Roman (1768) auf den Kontinent verpflanzten sprachlichen Neubildung *senti-*

⁴⁹ U: Wolfgang Preisendanz, *Wege des Realismus*, München 1977, str. 188. Studija je objavljena i u zbornicima *Formkräfte der deutschen Dichtung*, Göttingen 1963, ²1967 — i *Begriffsbestimmung des literarischen Realismus*, Darmstadt 1969.

⁵⁰ *Ibid.* str. 187.

⁵¹ *Ibid.* str. 209/210.

⁵² Zagreb 1976, str. 150.

⁵³ *Ibid.* str. 160.

mental (mit ihren Ableitungen *sentimentality*, *sentimentalism* u. a. *empfindsam*) nachzugehen. Im Laufe der zwei Jahrhunderte der Geschichte von *sentimental* erhält die ursprünglich werthaltige Neubildung eine pejorative Nuance, einen ironischen Beiklang, der, neben zuweilen noch wertneutralem Gebrauch, herrschend wird. Vf. versucht diese heute fast allgemein herrschende neue Bedeutung von *sentimental* zu definieren. Festgestellt wird auch die häufige Verwendung der Neubildung als Fachausdruck.